

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ПІДВОДНОЇ СПАДЩИНИ В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ВОДАХ УКРАЇНИ.....	10
Розділ 2. ПРИЧИНИ ТА ПРИВІД СХІДНОЇ ВІЙНИ І ПОЯВИ БРИТАНСЬКОГО ФЛОТУ У ЧОРНОМУ МОРІ	28
Розділ 3. АКВАТОРІЯ ОДЕСИ. ФРЕГАТ «ТАЙГЕР».....	51
Розділ 4. АКВАТОРІЯ ОСТРОВА ЗМІЇНИЙ.....	67
Розділ 5. АКВАТОРІЯ СЕВАСТОПОЛЯ	96
Розділ 6. АКВАТОРІЯ ПІВДЕННОГО УЗБЕРЕЖЖЯ КРИМУ. ПАРОПЛАН «ПРИНЦ»	119
Розділ 7. АКВАТОРІЯ КАЛАМИТСЬКОЇ ЗАТОКИ	157
Розділ 8. АКВАТОРІЯ КЕРЧІ.....	195
Розділ 9. АКВАТОРІЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ. КАНЧОВЕН «ДЖАСПЕР»	209
Розділ 10. АКВАТОРІЯ БАЛАКЛАВСЬКОГО РЕЙДУ. БАРК «АГНЕС БЛЕЙКІ»	223
Розділ 11. АКВАТОРІЯ ДНІПРО-БУЗЬКОГО ЛИМАНУ	233
ВИСНОВКИ.....	246
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	251
ДОДАТКИ.....	260
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	282

ВСТУП

Повномасштабне вторгнення путінської Росії в Україну 24 лютого 2022 року та героїчний спротив ЗСУ «другій армії світу» обумовили серйозні світоглядні трансформації українського соціуму. Анексія 20 % країни, регулярні обстріли міст, нищення цивільної інфраструктури, знущання над мирним населенням на тимчасово окупованих територіях, порушення прав людини стали поштовхом для ціннісних переорієнтацій та змін у свідомості багатьох наших співвітчизників. Українці, нарешті, зрозуміли, що без власної держави вони приречені виконувати роль безсуб'єктного демографічного придатка могутнього північного сусіда. Неоімперські амбіції Путіна, який цинічно проголосив росіян та українців «одним народом», не передбачають у майбутньому збереження останніх як самостійної і незалежної нації. Більш того, росіяни відверто дивуються несподіваною стійкістю опору українців, які наважилися кинути виклик колишній «наддержаві», «країні-переможцю», головній спадкоємниці великого Радянського Союзу.

Розкрити таємницю цієї надзвичайної стійкості намагаються інтелектуали Заходу і Сходу, цілком слушно звертаючись з цією метою до української минувшини. У всьому світі зростає мода на вивчення української мови, української спадщини, української культури. Історико-культурна спадщина стає тим ґрунтом, на якому формується національна ідентичність. Втратимо свою спадщину – втратимо майбутнє. Усвідомлення цього факту має стати аксіомою для всіх українців.

Цю аксіому добре усвідомлюють і вороги, намагаючись максимально знищити історичну пам'ять нації, наносячи під час війни удар не лише по військових цілях, але й по історичних пам'ятках. Зовсім не випадковою є та завзятість, з якою росіяни нищать в Україні об'єкти культурної спадщини. Вони ніби закапсулювалися в ілюзорній реальності часів пізнього соціалізму і вперто не бажають помічати, що світ навколо незворотно змінюється, що люди в демократичних країнах не сприймають ідеалів «русского мира», що вони прагнуть свободи, не сумісної з цінностями імперії.

Нав'язуючи своє консервативне бачення, росіяни водночас намагаються зачистити альтернативний ціннісний простір, знищуючи українське всюди, де мають таку можливість. Унаслідок активних бойових дій, ракетних та артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань, свідомих знищень шляхом підривів, підпалів, затоплень культурних

пам'яток на окупованих територіях, незаконного вивезення цінностей за межі країни українська культурна спадщина зазнає втрат, масштаби яких дозволяють порівнювати їх із втратами часів Другої світової війни. Цілеспрямовані атаки проти культурних, історичних, релігійних, освітніх об'єктів, архівних збірань; заборона, вилучення та спалення українських книжок; позбавлення українців доступу до своїх культурних надбань; русифікація окупованих територій можуть бути кваліфіковані як культурний геноцид проти України.

Лише за перший рік війни від ракетних і артилерійських обстрілів, пожеж і вибухів постраждали, зокрема, Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди у с. Сковородинівка в Харківській області, Святогірська лавра на Донеччині, Троїцько-Іллінський та Єлецький Успенський монастирі, церкви Вознесіння Господнього і Св. Катерини у Чернігові, Спасо-Преображенський собор, Художній музей і Воронцовський палац в Одесі, Іванківський історико-краєзнавчий музей, у якому зберігалися твори Марії Примаченко, архів-бібліотека Фонду В. Чорновола у с. Лісова Буча на Київщині. «Цілеспрямовано було знищено ряд монументів: меморіал В. Сліпаку в Донецькій обл., пам'ятник загиблим солдатам ЗСУ на Київщині та багато інших. Згоріли наукова бібліотека Маріупольського краєзнавчого музею, Центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади. Обстрілами пошкоджено Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Чернігівську міську бібліотеку ім. М. Коцюбинського»¹. На тимчасово окупованих територіях росіяни пограбували музеї Маріуполя, Мелітополя, Херсона; зафіксовані вивезення картин Архипа Куїнджі та Івана Айвазовського з Маріупольського художнього музею. Перспективи їх повернення на батьківщину є дуже проблематичними.

За таких умов збереження історико-культурної спадщини постає не менш важливою державною справою, ніж захист енергетичної інфраструктури чи промислових об'єктів України.

При цьому атаки на спадщину відбуваються не лише безпосередньо, у фізичному просторі, а й опосередковано, тобто в просторі інформаційному. Російська імперія накопичила величезний досвід з привласнення історії і культури підкорених нею народів, і Україна тут не є

¹ Релігія в огні. Звіт за результатами моніторингу фактів пошкодження та руйнування релігійних споруд внаслідок широкомасштабного російського воєнного вторгнення в Україну. 24 лютого 2022 – 24 лютого 2023 р. / Басаури-Зюзіна А.-М., Лещинський А., Нікіфоров К., Підгорна Л., Севаст'янів У., Фенно І., Халіков Р. Київ, 2023. URL: <https://www.mar.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/Religion-on-Fire-report-2023-UKR.pdf>

винятком. «Гібридний характер» сучасної російсько-української війни означає, що «гарячі» бойові дії супроводжуються різноманітними ПСО, спрямованими на корекцію суспільної думки, ціннісно-семантичного ядра супротивника. Одним із розповсюджених прийомів імперської стратегії є маніпуляція з ідентичністю творчої особистості.

В історії України, яка тривалий час не мала власної державності, дійсно існує чимало прикладів того, як етнічні українці творили во славу Росії, Польщі, Угорщини, і навпаки – культурне надбання України створювалось іноземцями. Тому питання ідентичності культурної спадщини є предметом тривалих дискусій культурологів, етнологів, істориків і часто набувають надмірної емоційності, оскільки заторкують почуття національної гідності. Зокрема, точаться суперечки навколо «українськості» М. Бердяєва, М. Булгакова, В. Вернадського, М. Гоголя, М. Ковалевського, С. Корольова, К. Малевича, І. Мечникова, С. Прокоф'єва, І. Рєпіна, І. Сікорського і десятків інших діячів культури, науки, мистецтва. Процес подібної ідентифікації культурної спадщини та її творців є нормальним і перманентним переусвідомленням нацією свого минулого. Інша справа, що в Україні диференціація спадщини на «свою» та «чужу» значно підсилювалась через зовнішні маніпулятивні впливи. За таких умов дискусії науковців перетворюються на справжні «війни ідентичностей» з Росією. При цьому на боці останньої виступають й українці, які готові «подарувати» опоненту того чи іншого діяча на підставі його окремого висловлювання чи факту з біографії, що свідчить про його зв'язок з Росією. З легкої руки псевдопатріотів національна історико-культурна спадщина буквально «тане на очах». Характерно, що раціональні аргументи в таких дискусіях приймаються до уваги лише у випадку, якщо вони грають на користь «свого» табору; критичне мислення поступається міркуванням політичної доцільності. У такий спосіб українцям штучно нав'язується комплекс неповноцінності, другорядності, відсталості, нездатності до справжньої культуротворчості, так званої «шароварщини».

У міжнародному праві вже давно визначені критерії, за якими ідентифікуються об'єкти культурної спадщини. Зокрема, згідно з «Конвенцією ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (Париж, 1970) за державою зберігаються права на культурну спадщину, якщо відповідні цінності були вироблені громадянами цієї держави, знайдені на території цієї держави або виявлені археологічними, етнологічними чи природничо-науковими експедиціями, організованими компетентними органами влади цієї держави.

Останній пункт значно розширює обсяги пам'яток історико-культурної спадщини України. Попри спроби нав'язати «звужене» тлумачення цього терміна, обмежуючи його обсяг лише цінностями, виробленими суто етнічними українцями, до національної варто зараховувати всю сукупність матеріальної та нематеріальної спадщини, виробленої або знайденої на території України. Тобто нормам міжнародного права не суперечать зарахування до спадщини українського народу артефактів трипільців, кіммерійців, скіфів, сарматів, численних кочових народів Причорноморського Степу тощо. За логікою ЮНЕСКО, кожен народ робить свій внесок не лише у національну, а й у загальносвітову культуру.

Така «широка» інтерпретація терміна знайшла своє відображення в Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000), де остання визначається як «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення»¹. Українська держава бере на себе зобов'язання перед світовою спільнотою захищати всю історико-культурну спадщину, що знаходиться на її території.

Саме в цьому контексті слід розглядати предмет нашого дослідження. Як випливає з назви монографії, йдеться про затонулі в акваторії Чорного моря британські кораблі, що є частиною підводної спадщини України. Ці наслідки кораблетроц та бойових дій з'явилися у період Східної (або Кримської) війни середини ХІХ ст., коли союзники – Велика Британія, Франція і Сардинське королівство – стали на захист Османської імперії проти російської агресії. До історичних аналогій з сучасністю ми ще повернемося, тут лише зазначимо, що після поразки в Кримській війні Російська імперія на декілька десятиліть вгамувала свої експансіоністські апетити, зосередившись на внутрішніх реформах.

Про наявність у своїх територіальних водах пам'яток європейської військової історії 1853–56 років Україна дізналась завдяки бурхливому розвитку такої наукової галузі, як підводна археологія. Вдосконалення технічних засобів перебування людини під водою у ХХІ столітті зробили об'єкти підводної спадщини доступними не лише для військових водолазів, а й для професійних дослідників. Постать археолога-дайвера стала звичним явищем у вітчизняному інформаційному просторі, на наукових конференціях, на палубах експедиційних суден.

¹ Про охорону культурної спадщини. Закон України від 08.06.2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. Ст. 333.

До 2014 року, коли Росія анексувала Крим, українські підводні археологи проводили регулярні експедиції, досліджуючи у тому числі й пам'ятники Східної війни. Автору пощастило взяти безпосередню участь у декількох із них. Окрім особистих спостережень, в книзі були використані звіти підводних розвідок В. Блаватського, В. Вахонєєва, С. Воронова, С. Зеленка, О. Зинька, Д. Кобалії, В. Нефьодова, С. Симонюкова, В. Таскаєва, О. Терещенка. Цінними були повідомлення про відвідування затонулих британських кораблів дайв-інструкторами Ю. Батаєвим, С. Грабовецьким, П. Данилюком, В. Ігнатковим, О. Куракіним, О. Ластенком, І. Резником та ін. На жаль, війна розділила колишніх однодумців: хтось загинув, хтось служить у ЗСУ, а хтось подався до російського Криму. Учораšní колеги та друзі опинилися по різні боки державного кордону. Зрозуміло, що все це не пішло на користь археологічним дослідженням і науці в цілому.

Досягненням підводної археології у справі вивчення об'єктів часів Кримської війни було присвячено спецвипуск журналу «Підводні дослідження. Археологія. Історія. Дайвінг», головним редактором якого на той час був автор цієї монографії. Тому не дивно, що саме на це видання в книзі буде найбільша кількість посилань.

Обстеженню та інституціоналізації підводної спадщини України на Чорноморському шельфі значно сприяла діяльність Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України (2004–2011), Чорноморського центру підводних досліджень (2012–2013), Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (2016–2017), Центрального військово-морського музею України (з 2017 р.) та особисто їх очільника Сергія Воронова. Зусиллями названих організацій були видані такі праці, як «Реєстр підводної спадщини України», «Методика досліджень підводної спадщини України», «Енциклопедія морських катастроф України» і морська мапа «Пам'ятки підводної культурної спадщини України».

Після окупації Криму підводні археологічні пам'ятки опинилися в зоні контролю росіян, внаслідок чого у 2016 році Російським науково-дослідним інститутом культурної і природної спадщини імені Д. Лихачова (О. Окороків) було видано «Свод объектов подводного культурного наследия России». Перша частина «Своду...» присвячена об'єктам Чорного та Азовського морів. Навіть поверхове знайомство з виданням породжує відчуття дежавю, якщо не сказати більше: зафіксовані в «Енциклопедії...» С. Воронова пам'ятки підводної культурної спадщини України проголошені О. Окороківим спадщиною Росії.

І поки в Україні тривають дискусії – навіщо українським науковцям вивчати британські кораблі? яке відношення до них має Україна? чи не краще відмовитися від цієї спадщини на користь Великої Британії? (такі питання автор неодноразово чув від колег) – окупанти не гребують скористатися напрацюваннями українських підводних археологів задля розповсюдження свого ідеологічного впливу на «нові російські регіони» та обґрунтування «величі Росії»...

Автор сподівається, що йому вдалося зафіксувати в колективній пам'яті здобутки довоєнної підводної археології і що після війни ця галузь продовжить свій розвиток задля вивчення і збереження історико-культурної спадщини України.

У монографії робиться спроба переусвідомити історичні факти, пов'язані з діяльністю Британського Королівського флоту в ході Східної війни, обставини корабельних втрат та їх сучасні інтерпретації. При написанні тексту автор спирався на класичні дослідження перебігу Східної війни М. Богдановича, В. Виноградова, Д. Джонеса, П. Дукерса, А. Кінглека, В. Клоуза, Т. Роула, М. Скрицького, В. Солодової, Є. Тарле, А. Третьякова, К. Хібберта та ін. За структурою кожен розділ умовно поділений на дві частини: в першій надається аналіз подій, котрі призвели до появи на дні Чорного та Азовського морів англійських суден, друга частина присвячена опису відомих автору корабельних артефактів, що зберігаються в фондах музеїв та приватних колекціях.

Автор висловлює щиру подяку рецензентам – доктору історичних наук, професору Віталію Андрєєву, доктору історичних наук, старшому науковому співробітнику Надії Гаврилюк, доктору історичних наук, професору Ігорю Лиману – за слухні поради із вдосконалення тексту роботи, а також підводним фотографам Андрію Бикову, Оксані Істратовій, Наталії Крайновій, Андрію Некрасову, Ігорю Резнику, чий світлини були використані для ілюстрації матеріалу.

Розділ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ПІДВОДНОЇ СПАДЩИНИ В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ВОДАХ УКРАЇНИ

Чи зберігається значення археологічних методів у дослідженні пам'яток XIX століття? – Дискусія навколо хронологічних меж підводної археології. – Принцип взаємодоповненості архівних та археологічних джерел. – Специфіка корабельної археології. – Технології підводного пошуку. – Принцип «не впевнений – не піднімай». – Теорія кораблетроці К. Маккелроя. – Підводне 3D-модельювання і картографування. – Візуалізація та музеєфікація об'єктів підводної спадщини. – Музей пароплава “Great Britain” у Брістолі.

Сегмент історико-культурної спадщини, якому присвячене наше дослідження, є настільки специфічним, що потребує деяких попередніх пояснень.

По-перше, ми сконцентруємося на об'єктах матеріальної культури, тобто на артефактах, отриманих в результаті археологічного пошуку. Це означає, що в основу методології нашого дослідження закладені методи археології.

Одразу слід зазначити, що розуміння археології як науки, що вивчає лише дописемні культури, не поділяється автором. За традиційним визначенням, археологія тлумачилась як спеціальна історична дисципліна, що досліджує розвиток людського суспільства та закономірності цього розвитку за речовими історичними джерелами. В радянські часи «вважалося, що археологія вивчає минуле до тієї межі, коли відомості, одержані з письмових джерел, пригнічують відомості, вилучені з речових джерел. Тому в хронології вона не часто піднімалася вище за XV–XVI ст. В Україні верхні рамки могли бути й нижчими, оскільки вивчення пізнього середньовіччя підпадало під “націоналізм”»¹. Інакше кажучи, після появи письмових джерел речові джерела втрачають свою значущість основного носія наукової інформації про життя стародавніх людей.

Сьогодні археологічний комплекс сам розглядається як текст, що вимагає «прочитання» та інтерпретації так само, як і письмові документи

¹ Кобалія Д.Р. Чи можлива археологія Другої світової? *Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг.* 2011. Вип. 3. С.7–8.

минулих епох. В Законі України «Про охорону археологічної спадщини» (2004) хронологічні межі застосування археологічних методів взагалі не встановлюються. Археологічна спадщина України визначається тут як «сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини»¹.

Відлунням академічних дискусій про співвідношення писемних та речових джерел в археологічних дослідженнях є полеміка щодо доцільності обстеження затонулих кораблів останніх трьох століть. Зокрема, йдеться – і це ближче до нашої теми – про судна із залізними корпусами та паровими двигунами (англ. Iron and Steamship Wrecks).

Певною мірою ініціював обговорення проблеми К. Маккелрой з кафедри археології Кембриджського університету. Він проголосив марнотратством підводні обстеження залізних кораблів на морському дні. Адже основна інформація про них зберігається на суші – в архівах та музеях. Він стверджував, що археологія стає зайвою тоді, коли архіви і опитування свідків надають у рази більше інформації, ніж можна отримати від підводних досліджень².

З такою думкою К. Маккелроя солідаризувався Д. Лайон, який запропонував поділяти підводну спадщину на два хронологічних періоди. Для об'єктів, що датуються періодом до XVII ст., археологія була і залишається основним джерелом інформації, в той час як для об'єктів, починаючи з XVIII ст., коли з'явилися детальні креслення суден, що й нині зберігаються, зокрема в Національному морському музеї в Гринвічі, археологія втрачає свої позиції. Д. Лайон наполягав, що в умовах, коли наявні точні історичні записи для конкретного корабля, немає сенсу витрачати час і значні фінанси для організації експедицій для дослідження залишків на дні моря³.

Дискусія, що розгорнулася у спеціалізованих наукових журналах з морської археології⁴, фокусувала експертну думку навколо двох полярних

¹ Закон України «Про охорону археологічної спадщини». *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 26, ст. 361.

² Muckelroy K. *Archaeology Underwater. An Atlas of the World's Submerged Sites*. London; New-York, 1980. P.10.

³ Lyon D.J. *Documentary Sources for the Archaeological Diver. Ship Plans at the National Maritime Museum. International Journal of Nautical Archaeology*. 1974. Vol. 3. Is. 1. P. 3–20.

⁴ Див., наприклад: McCarthy M. *The Study of Iron Steamship Wrecks: is it Archaeology? Bulletin of Australian Institute for Maritime Archaeology*. Vol. 22. 1998. P. 99–108.

позицій. Один із полюсів враховував собівартість підводних досліджень і відштовхувався від прагматичної позиції, що цінність зібраної археологами інформації є мізерною у порівнянні з тим знанням, яке дає архівний пошук. Другий полюс, навпаки, підкреслював важливість археологічних методів для пошуку, ідентифікації, встановлення причин та обставин загибелі об'єкта підводної спадщини.

В ході полеміки опоненти наводили різні аргументи. Наприклад, Дж. Хендерсон писав, що залізні кораблі, на відміну від виготовлених ремісниками дерев'яних суден, втратили свою індивідуальність, тому немає жодного сенсу вивчати їх специфікацію¹. Захисники ж «пізньої» археології наполягали, що археологічні методи не втрачають свого значення, оскільки, окрім конструкції судна, вони дозволяють описати його вантаж, реконструювати останні хвилини його життя, підтвердити чи спростувати відомості, отримані з інших, у тому числі архівних, джерел. Наводились приклади, коли підводні археологи уточнювали склад загиблого вантажу, що призводило до переоцінки заявлених в архівах втрат. В. Вахонєєв писав, що К. Маккелрой і Д. Лайон не враховували цінності археологічного документування для збереження залізних аварій корабля в довгостроковій перспективі. До того ж важливим аспектом є вивчення мікроісторії екіпажу корабля з урахуванням предметів матеріальної культури, зібраних археологами під водою.

І хоч опоненти знаполягали на своїх висновках, на практиці морські історики дійшли компромісу, що корабельні комплекси мають знаходитися на дні якнайменше 100 років, щоб вважатися археологічними об'єктами.

Історичний період, про який ідеться в нашому дослідженні, хоч і підпадає під категорію «старше-за-сто-років», все ж таки значно відрізняється від сучасності. У середині XIX ст., коли в акваторії Чорного і Азовського морів з'явилися загиблі кораблі Великої Британії, індустріальна революція в Англії вже дала свої перші результати, насамперед у військовій сфері, але процес переозброєння флоту був далеким від завершення. На Королівському флоті цей період був перехідним: його основу склали вітрильні багатодечні лінкори, хоч кількість пароплавів незмінно зростала. Серед корабельних комплексів на Чорноморському шельфі переважають дерев'яні судна, але зустрічаються й залізні, а також комбіновані: дерев'яні з металевою обшивкою. Можна сміливо стверджувати, що кожний з

¹ Henderson G. The Archaeological Value of Iron Vessels and Steamships. *Iron ships and steam shipwrecks*. Papers from the First Australian Seminar on the Management of Iron Vessels and Steam Shipwrecks. Perth: WA Museum, 1988. P. 11.

об'єктів, котрий досліджувався підводними археологами, є важливою пам'яткою британського військово-морського суднобудівництва, зразком військової техніки, що остаточно відійшла в минуле.

Немає сенсу заперечувати факт, що період Східної війни 1853–56 років виходить за межі «неписемної» історії, і методи археології грають тут допоміжну роль у порівнянні з архівною інформацією. Але це не означає, що їх значення повністю нівелюється. На наш погляд, коректніше казати не про взаємну виключеність, а про взаємну доповнюваність архівних та археологічних джерел при вивченні пам'яток підводної спадщини цього часу. Наприклад, підводними археологами встановлено чимало унікальних доробок і переробок у корабельних конструкціях, які не вписуються в стандартні креслення британських суднобудівників. Аналіз фабричних штампів, виявлених на металевих обшивках суден, дозволяє зробити висновок про розвиток промисловості в Англії, конкретних підрядників британської Корони, що постачали флоту матеріали та обладнання. Побутові речі, елементи зброї, одягу і взуття, корабельна порцеляна, навігаційні прилади, речі членів екіпажу дають багатий матеріал для узагальнення картини повсякденного життя британських моряків вікторіанської епохи.

До того ж потрібно враховувати ще один аспект, актуальність якого повною мірою виявилася в наші дні. Він пов'язаний з довірою до писемних історичних джерел, будь-то «Повість...» Нестора-Літописця, хроніки Яна Длугоша, стаття у лондонській “Times” чи офіційне повідомлення МО РФ у виконанні І. Канащенко. Щоб не казали, але отримані археологічними методами артефакти є тими «німими свідками», котрі мінімально залежать від суб'єктивної складової писаного тексту. У досліджуваній період ми маємо справу не лише з офіційними звітами, військовими рапортами, надзвичайно розповсюдженими епістоляріями учасників подій, але і з розвинутою друкарською індустрією. Передані з Криму телеграфні повідомлення журналістів оперативно друкувались у британських газетах. Здавалося б, писемної інформації не бракує.

Разом з тим Східну війну не даремно називають Першою інформаційною, адже саме тут зароджувалися і випробовувалися методи інформаційного протистояння, агітації і пропаганди, масового психологічного впливу і дезінформації супротивника. Пам'ятаючи правило «історію пише переможець», можна сміливо стверджувати, що лише археологічні комплекси здатні підтвердити чи спростувати навмисно сформовану в письмових повідомленнях картину подій. Якщо, наприклад, в європейській пресі читаємо про мінімальну кількість загиблих у Криму